

САЁХАТНОМА ЖАНРИНИНГ СИНТЕТИК ТАБИАТИ ВА ЖАНРЛАРАРО ТРАНСФОРМАЦИЯСИ (ЭССЕ, КУНДАЛИК, МЕМУАР МИСОЛИДА)

Табисханов Нурсултан Туреханович

Қорақалпоқ давлат университети докторанти

e-mail: Tabisxanov1496@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21055060>

Адабиётшунослик илмида саёхатнома (сафарнома) ўзининг кўп тармоқли (полижанрли) табиати ҳамда бошқа адабий турлар билан чамбарчас боғлиқлиги туфайли алоҳида мавқега эга. Кўпинча бу жанрдаги асарларда хотира, кундалик қайдлар, эссе унсурлари, ҳаттоки саргузашт қиссаларига хос хусусиятлар бир вақтнинг ўзида намоён бўлади. Жанрий чегараларнинг бундай қоришиб кетиши саёхатномаларни ўзига хос "гибрид дискурс" сифатида тадқиқ этиш заруратини туғдиради. Одатда, сафарнома ёзувчиси ўз ижод маҳсули учун муайян бир жанр моделини асос қилиб олса-да, асар давомида бошқа адабий шакл усуллари ҳам бот-бот мурожаат қилади [1] [2].

Мазкур мақоланинг бош мақсади — саёхатнома жанрининг кундалик, мемуар ҳамда эссе каби адабий шакллар билан ўзаро муносабатини ўрганиш ва уларнинг жанрий жиҳатдан бир-бирига кўрсатган таъсирини очиқ беришдан иборат. Ушбу тадқиқотда асосий эътибор Заҳириддин Муҳаммад Бобур ижоди ҳамда жадид адабиёти вакиллариининг асарларида кўзга ташланадиган жанрий эврилишларга қаратилади.

Саёхатнома жанрининг ўзга адабий турлар билан алоқасини ўрганиш натижасида қуйидаги жанрий трансформациялар ва қонуниятлар аниқланди:

- **Саёхатнома ва Кундалик:** Аксарият сафарномаларнинг замирида бевосита йўл хотиралари ва кундаликлар ётади. Кундалик воқеа-ҳодисаларни айнан содир бўлган пайтда ва жойда ("on-the-spot") қайд этиши билан ажралиб турса, саёхатнома мазкур қайдларни аниқ бир бадиий-ғоявий режа асосида қайта ишлашни талаб қилади. Агар кундаликда муаллифнинг шахсий ҳис-туйғулари ва кундалик майда тафсилотлар етакчилик қилса, саёхатномада улар китобхон учун тушунарли ва қизиқарли бўлган яхлит бир баён (нарратив) шаклига келтирилади.
- **Саёхатнома ва Мемуар:** Бу икки жанр ўртасидаги фарқ жуда нозикдир. Мемуарда асосий диққат муаллифнинг ўтмишдаги шахсий ҳаёт йўли ва ижтимоий тажрибасига қаратилади. Олимлар "Бобурнома" асарини автобиографик характердан мемуар жанрига ўтишнинг энг гўзал намунаси сифатида эътироф этадилар. Тўғри, Бобур дастлаб ўз хотираларини кундалик тарзида қайд қилиб борган эса-да, кейинчалик уларни теран таҳлилий мушоҳадаларга бой мемуар асар даражасига кўтарган.
- **Саёхатнома ва Эссе:** Сафарномалар таркибида муаллифнинг фалсафий, ижтимоий-сиёсий ёки эстетик қарашлари акс этган эссеистик парчалар тез-тез учрайди. Бунга таниқли жадид намояндаси Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг "Қасди сафар" (1914) номли саёхатномасини яққол мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Мазкур асарда йўл таассуротлари миллат истиқболи, маърифати ва

муаммолари баён этилган ўткир публицистик эссе билан қоришиб кетган. Бундай эссеистик унсурлар саёҳатномага юқори таҳлилий ва танқидий мазмун бағишлайди.

- **Саёҳатнома ва Автобиография:** Саёҳатномада ҳам муаллифлик "мен"и воқеалар марказида туриши уни автобиографияга яқинлаштиради. Бироқ улар ўртасида жиддий фарқ бор: автобиографияда ижодкорнинг бутун умр йўли қамраб олинса, саёҳатномада фақат муайян бир географик ҳудуд ва вақт оралиғида кечган кечинмалар ҳамда кузатувлар акс этади [5]. Сафарномаларнинг ички жанрий таркиби қуйидаги кўринишларда намоён бўлиши мумкин:

- **Хотира-саёҳатномалар:** Ҳожи Муин қаламига мансуб "Каттақўрғон хотиралари" каби асарларда ижодкорнинг шахсий кечмишлари саёҳат тафсилотлари билан уйғунлашиб кетади [6].

- **Саёҳатнома-романлар:** Маърифатчилик даври адабиётида муайян таълимий-тарбиявий ва фалсафий ғояларни халққа етказишда саёҳат макетидан унумли фойдаланилган [2].

- **Лирик саёҳатномалар:** Муқимийнинг саёҳатномалари сингари асарларда жўғрофий ҳаракат ва ижтимоий манзаралар лирик шеърӣ йўсинда (мурабба шаклида) маҳорат билан ифодаланган.

Саёҳатноманинг бошқа адабий турлар билан алоқаси унинг кўп қиррали қоришма жанр эканлигини тасдиқлайди. Тадқиқотчи Андреа Лоселле қайд этганидек, саёҳатнома ўз бағрига шахсий кундалик, очерк, қисқа ҳикоя, насрий шеър каби кўплаб шаклларни сингдира олади. Айнан мана шу мослашувчанлик хусусияти туфайли саёҳатнома ҳар қандай давр ва ижтимоий-сиёсий муҳитда янгича мазмун ҳамда шакл касб этиб келган.

Бобур Мирзонинг "Бобурнома" асари юзасидан олиб борилаётган замонавий тадқиқотлар шуни кўрсатадики, муаллиф ўз шахсий қарашларини самимий қайдлар, лирик чекинишлар, фалсафӣ ҳикматлар ва танқидий хулосалар воситасида ифодалаган. Бу эса мазкур асарнинг оддийгина сафар ҳисоботи эмас, балки мураккаб жанрий мажмуа (комплекс) эканлигидан далолат беради. Бобурнинг турли гастрономик деталлар (мева-чевалар, таомлар) ёки ўзи забт этган ўлкаларнинг яшаш тарзи ва урф-одатлари ҳақидаги хотиралари мемуар ҳамда этнографик очерк чегарасида туради [3].

Саёҳатномаларда эссеистик усулдан фойдаланиш масаласи ҳам бугунги кунда ғоят долзарбдир. Замонавий йўл адабиётида, айниқса пост-пандемия давридан сўнг, саёҳатнинг инсон "ички дунёси эволюцияси" билан боғлиқ жиҳатлари янада кучайди. Эндиликда саёҳатнома муаллифининг узоқ сафарга чиқишдан мақсади шунчаки янги жойларни томоша қилиш эмас, балки кўрган-кечирганлари асосида янгича фалсафӣ фикрлар (эссе) шакллантириш ҳисобланади. Алаин де Боттон каби замонавий адиблар саёҳатни чуқур фалсафӣ мушоҳада юритиш учун қулай восита деб биладилар [4].

Бундан ташқари, саёҳатномалардаги "вертикаль саёҳат" тушунчаси ҳам жанр доирасини кенгайтирмоқда. Бунда муаллиф ўзи истиқомат қилаётган ҳудуднинг тарихи, фольклори ва археологиясини "чуқур хариталаш"

(интенсив ўрганиш) усули билан тадқиқ этади. Натижада саёҳатнома локал тарих ва этнографик эссе жанрларига яқинлашади.

Юксак технологиялар ва рақамли асрда саёҳатнома жанри навбатдаги трансформацияни бошидан кечирмоқда. Инстаграм ва бошқа ижтимоий тармоқлардаги травел-блогерларнинг чиқишлари кундаликнинг замонавий, визуаллашган кўринишидир. Бу чиқишлар саёҳатномага хос бўлган "шахсийлик" ва "айни пайтда қайд этиш" тамойилларини янги босқичга кўтарди. Аммо бу замонавий форматда мумтоз саёҳатномаларга хос бўлган теран таҳлилий мемуарлик ва вазмин эссеистик салмоқ кўпинча етишмайди [5].

Хулоса тарзида айтганда, саёҳатнома жанри турли адабий шаклларнинг ўзаро таъсир кўрсатадиган динамик майдонидир. У кундаликнинг ҳаққонийлигини, мемуарнинг бой ҳаётий тажрибасини ва эссенинг ўткир таҳлилий руҳини ўз ичига бирлаштириб, китобхонга оламнинг яхлит ва ранг-баранг манзарасини тақдим этади. Жанрлараро бундай жиқслик саёҳатноманинг нафақат соф адабий, балки жиддий ижтимоий ҳамда фалсафий қийматини ҳам белгилаб беради. Сафарнома кундалик, мемуар ва эссе каби жанрлар билан узвий боғланган ҳолда, уларнинг энг илғор хусусиятларини ўзида мужассам қила олади. Бундай гибридлик эса унинг адабий, тарихий ва этнографик манба сифатидаги қийматини янада оширади.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. An account of the genre, history and growth of travel narrative // IOSR Journal of Humanities and Social Science (IOSR-JHSS). – 2023. – Vol. 28, Iss. 3, Ser. 4. – Pp. 48–53. – DOI: 10.9790/0837-2803044853. – URL: <https://www.iosrjournals.org/iosr-jhss/papers/Vol.28-Issue3/Ser-4/E2803044853.pdf>
2. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari [Матн] / D. Quronov. – Toshkent : Akademnashr, 2018. – 480 b.
3. Zuparova O. Zahiriddin Muhammad Babur and His Literary Legacy // European International Journal of Philological Sciences. – 2024. – Vol. 4, No. 09. – P. 23–29. – DOI: 10.55640/eijps-04-09-05. – Режим доступа: <https://eipublication.com/index.php/eijps/article/view/2050>
4. Theoretical basics of researching the role of socio-political advertising in the development of society [Электрон ресурс] / A. K. Kambarov, S. B. Ismatullaev // ResearchGate. – 2023. – URL: https://www.researchgate.net/publication/374496169_Theoretical_basics_of_researching_the_role_of_socio-political_advertising_in_the_development_of_society
5. Calzati S. Travel Writing: Poetics and Politics // Travel Writing: Poetics, Politics and Place. – London ; New York : Routledge, 2021. – P. 202–218. – DOI: 10.4324/9781003056133-13. – URL: <https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781003056133-13/travel-writing-poetics-politics-stefano-calzati>